

Türkiye'nin Yakın Siyasi Tarihi ve Hürriyet Gazetesi'nde Laiklik Haberleri: Aydın Doğan Dönemi

YUSUF ÖZKIR

Y. Doç. Dr. | İstanbul Ticaret Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler
Bölümü

Özet: Türkiye'nin yakın siyasi tarihini medya ve siyaset ilişkisi çerçevesinde ele alan bu çalışma, değişmeyen gündem maddelerinden birisi olarak laiklik ilkesini Hürriyet Gazetesi'nin genel yayın politikasından hareket ederek ele almaktadır. Bu kapsamda Aydın Doğan'ın Hürriyet Gazetesi'ni satın aldığı 1994 yılı sonrası, 2010 yılına kadar incelenmektedir. Temel amaç olarak ise aynı süreçte Türkiye'yi yöneten siyasi iktidarlara Hürriyet Gazetesi'nin bakış açısının 'laiklik algısı' söz konusu olduğunda örtüşüp örtüşmediği konusuna odaklanılmaktadır. Metodolojik olarak siyasi tarih bilgisinin verilmesi, laiklikle ilgili kavramsal arka planın aktarılması ve laikliğin Türkiye'deki serüveni hakkında basının oynadığı role değinilmesi örnek olayların anlaşılması açısından ön açııcıdır. Ayrıca laiklik ilkesi kavramsal ve tarihsel analize tabi tutularak hem Batı'daki serüveni üzerinde durulmakta hem de Türkiye'deki yolculuğuna değinilerek betimleme yöntemi izlenmektedir. Çalışmanın sonunda Hürriyet Gazetesinin izlediği yayın politikasıyla daha çok Fransız tarzı laikliğe yakın durduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydın Doğan, Hürriyet Gazetesi, laiklik, medya, başörtüsü, darbe.

Recent Political History of Turkey and News of Laicism on Hürriyet: The Era of Aydın Doğan

YUSUF ÖZKIR

Assist. Prof. | İstanbul Commerce University, Faculty of Communication,
Department of Public Relations

Abstract: This research, which, deals with the Turkey's close political history in the context of the relationship of media and politics, investigates the doctrine of Laicism as an unchanging-agenda-item by setting out to road from the general publishing policy of the Turkish Daily newspaper Hurriyet. In this scope, the post-1994, when Hurriyet was bought by Aydın Doğan, is investigated until 2010. The main aim, over this period, is to focus on whether or not the perspectives of the then political power and Hurriyet matched up with one another in respect to the perception of Laicism. That giving information on the political history, citing the conceptual background regarding Laicism, mentioning the Press' role in the adventure of Laicism in Turkey is methodological-wise essential in respect to understanding the representative situations. In addition, by historically and conceptually analysing the doctrine of Laicism, both its adventure in West is focussed through this research and by mentioning its adventure in Turkey; a methodology of description is followed. In the end of this research, it is emphasized that Hurriyet kept close to the French Laicism considering its publishing policy.

Keywords: Aydın Doğan, Hürriyet Newspaper, laicism, media, headscarf, coup.

Giriş

Gündelik hayatımızın değişmezleri arasında yer alan kitle iletişim araçları, toplumsalın şekillendirilmesinde belirgin rol oynamaktadır. Gazete, radyo, TV ve şimdilerde yeni medya aygıtı olarak internet, eğlenceden spora, siyasetten kültüre uzanan geniş bir alanda her türlü içeriği 'sınırsızca' okuyucuya sunmaktadır.¹ Kuşkusuz aktarmak kadar nasıl aktarıldığı konusu da önemlidir. Hangi haberin hangi başlık, fotoğraf ve spot cümleyle verildiği; ne tür noktalama işaretleri kullanıldığı, nasıl bir tasarıma sahip olduğu, hangi kelimelerin farklı bir renkle sunulduğu, haberin sayfanın neresinde kullanıldığı, ne tür haberlerle sarmalandığı gibi tercihler stratejik bir duruşun ürünüdür. Aynı haber metnini gazetenin birinci sayfasında, üst yarısında resimli vermek ile yedinci sayfada resimsiz vermek arasında büyük farklar vardır.

Gazetenin kendisi bir kanaldır. Ama sayfaların kendileri, üst yarıları, alt yarıları, resimli planlanıp planlanmadıkları da ikinci, üçüncü, dördüncü kanallar olarak duruma müdahalede bulunur.² Hemen hepsi mesaj verme kaygısını taşır. Aktarılan olayın haberleştirilmesinde hangi boyutuyla ele alındığı ise medyayı; *kültürel, siyasi / ideolojik, ekonomik mücadele* alanı olarak tanımlayan yaklaşımı haklı çıkartacak argümanları sunmaktadır.³ Özellikle siyasi içerikli bir olayın medyada farklı yönleri öne çıkartılarak ele alındığını, karşılaştırmalı bir analizde görmek muhtemeldir. Bu yüzden medya okuması yaparken 'neye ve kime göre' soruları bir tarafa not edilerek okuma yapılmalıdır.

Bu çalışmada üzerinde durulan Hürriyet Gazetesi, içeriği zengin ve etkisi bilinen bir gazete olarak Türkiye'nin köklü gazeteleri arasında yer alır. Zengin içeriği, sayfa sayısının çokluğu, çeşitlendirdiği konuları, köşe yazarı yelpazesi, sahibi Aydın Doğan'ın iş dünyasındaki konumu dolayısıyla siyaset ve sermaye ile olan ilişki-

¹ İrfan Erdoğan & Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Ankara: Erk Yayınları, 2005, s. 12.

² Ünsal Oskay, *İletişimin ABC'si*, İstanbul: Der Yayınları, 1997, s. 42.

³ Yusuf Kaplan, "TRT Türk Devrimi", *Yeni Şafak Gazetesi*, 20 Aralık 2010.

leri ve gazete yönetimi tarafından organize edilen sosyal sorumluluk projeleriyle sık sık gündeme gelmekte ya da gündemin sınırlarını çizebilmektedir. Bu şartlar altında Hürriyet'in aktardığı haber içerikleri önem kazanmakta, Hürriyet'in bir kavramı hangi tarafından ele alarak okuyucuya sunduğu dikkat çekici hale gelmektedir. Türkiye'nin siyasi ve kültürel alanda tartışmalı konuları arasında yer alan Laiklik kavramı, bu bağlamda, değerlendirilebilecek bir konumdur. Kavramın Türkiye'nin siyasi literatüründeki yeri, toplumsal alandaki karşılığı ve entelektüeller arasında bitmez tükenmez bir polemik konusu olması, onu, gündemin ilk sıralarına taşımaktadır. Hürriyet'in kamuoyu üretimindeki etkinliği; siyasi, ekonomik ve sosyal güç merkezleriyle olan ilişkileri göz önüne alınarak bakıldığında Hürriyet'in laiklik gibi merkezi bir kavramı haberleştirme biçimi ve laikliği hangi boyutundan hareket ederek aktardığı önem kazanmaktadır.

Türkiye'de kabaca din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde algılanan laiklik, Anayasaya ilk kez girdiği 1938 yılından bu yana din ve devlet ilişkileri bağlamında gündemdeki yerini korumaktadır. Laiklik kavramının gündemdeki yerini korumasında rol oynayan nedenlerden birisi de medyanın konuya olan ilgisidir. Şüphesiz bu yayın organlarından birisi de Hürriyet Gazetesi'dir. Hürriyet'in konuya olan ilgisinin kurulduğu ilk günden itibaren başladığı bilinmekle birlikte bu çalışma, sınırlandırma kaygısıyla, Haziran 1994 tarihinde başlayan Aydın Doğan dönemine odaklanmakta ve gündemde öne çıkan konular etrafında meseleyi tartışmaktadır. Meselenin anlaşılabilirliğini sağlamak amacıyla tarihsel ve kavramsal analize başvurulmakta bu kapsamda tasvir yöntemi kullanılmaktadır. Hem Hürriyet Gazetesi'nin künyesi hakkında hem de medya-siyaset ilişkisi çerçevesinde basının laikliğin aktarılmasında oynadığı role gönderme yapılmaktadır.

1. Laiklik

Türkiye'nin yakın siyasi tarihi üzerine yapılacak bir değerlendirmede laikliğin merkezinde yer aldığı tartışmaların sürekliliğini koruduğu ve genellikle bu tartışmaların medya üzerinden devam

ettiği görülür. Toplumsal hayatın gündelik ilişkilerinde yer edinen pek çok konu bu kapsamda ele alınarak yeni anlam haritaları ekseninde yorumlanmakta ve sosyal alanda konuşulmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilan edilmesiyle birlikte sadece fiili olarak değil; aynı zamanda hukuki bir zemin kazanarak siyasi-sosyal yaşama giriş yapan laiklik, sonraki yıllarda gerek Osmanlı Devrinde gerekse Cumhuriyet Türkiye'sinde güncelliğini ve sıcaklığını korumuştur. Cumhuriyet devrimleri ile kazandığı yeni kimlik ile laiklik, dinin devletten ayrıldığı, devlet işlerinden elini çektiği bir aktöre dönüşmüştür.⁴ Devlet bir taraftan laiklik ilkesiyle dinin siyasi ve toplumsal yaşamdaki özne konumunu pasifize etmekte diğer yandan da kurduğu Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla dinin görece etkisini kontrol etmektedir.⁵

Bununla birlikte laikliğin ortaya çıktığı sosyal zemin Batı Kültürüne dayanmaktadır. Laikliğin Türkiye'deki serüvenine geçiş yapmadan önce kavramın etimolojisi üzerinde durmak gerekir. Ülkemizdeki tartışmaların, itirazların ve kabullerin anlaşılır olması, özellikle basın üzerinden devam eden tartışmalarda laiklik kavramının gördüğü teveccühün bilinebilmesi için, kökene yapılacak atıf katkı sunacaktır. Laicisme kavramı, Katolik Hıristiyanlığın yayıldığı dünyanın dilinde, özellikle Fransızcada kullanılır ve etimolojik olarak 'halksallaştırma' anlamına gelir. Grekçe'deki laos (halk), laikos (halksal) sözcükleri; Hıristiyanlık döneminde clericus, yani din adamları dışında olan kişiler için kullanılır. Modern Fransızcada laicisme; din adamlarından ve rahiplerden başka kişilere, kurullara, yetkililere dünya işlerinde hatta din işlerinde üstün bir yer verme anlamını taşır. Protestanlığın etkisi altında olan ve İngilizce ve Almanca'da kullanılan terimin kökeniyse Grekçe değil, Latince'dir.⁶ Halktan kastedilen ise yönetime maruz kalan, yöneticilerin dışındaki insanlardır. Anlaşılacağı üzere kavram, insanların din

⁴ Andrew Davison, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002, ss. 213-222.

⁵ İştah Gözaydın, "Cumhuriyet ve Dinin Düzenlenmesi", Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2013, <http://www.altust.org/2012/08/cumhuriyet-ve-dinin-duzenlenmesi>.

⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 17-19.

alanına mensup olup olmama durumuna göre bir ayırım ve anlam taşımaktadır.⁷

Kavramın evrensel anlamda insanlığın siyasal gündemine girişi ise Fransız ihtilaline dayanır. 1789 Fransız İhtilali ile birlikte kavram, yalnızca din adamlarını siyasal yaşamın dışında tutma eğilimini değil aynı zamanda dinle ilgili tüm ilkeleri ve kuralları yönetim aygıtının dışında tutma eğilimini de ortaya koymaktadır. Fransızların laiklik, Anglosaksonların sekülerizm olarak tanımladığı laisizm, klasik bir tanımla din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, devletin dini veya teokratik temellere dayanmamasının yanı sıra dinin de devlet işlerine karışmaması anlamına gelir.⁸ Ayrıca kavram, aydınlanma düşüncesinin temel felsefesinin uygun olarak insanları hürrefeye ve büyüye dayalı kurulan teokratik devletten uzaklaştıran anlamları barındırır.⁹

Fransız ihtilalinden sonra dinin, devlet anlamı ve toplumsal fonksiyonu yeniden belirlenmeye başlanmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra dinin yeniden görünüm kazanması veya “dinin dünyayı yeniden fethetmesi”,¹⁰ dinin toplum ve siyasal hayattaki yerinin yeniden belirlenmesi konusundaki tartışmaların başlamasına neden olmuştur.¹¹ AB ülkelerinin toplumsal, siyasi, ekonomik ve tarihinin farklı olmasından dolayı laiklik uygulamaları da farklılık etmektedir. Avrupa’da tek bir laiklik uygulaması yoktur, farklı tecrübelere sahip ülkelerin uygulamaları da farklıdır. Fransız tarzı jakoben laiklikle, Anglosakson tarzı daha hoşgörülü ve çoğulcu seküler laiklik anlayışı birbirinden oldukça farklıdır.¹² Kısacası, AB ülkelerinde laiklik, kilise ile dünyevi otorite arasındaki mücadelenin dünyevi otorite tarafından kazanılması ile son bulmuştur.¹³

⁷ Mehmet Ali Kılıçbay, “Laiklik ya da Bu Dünyada Yaşayabilmek” *Cogito*, 1, 1994, s. 16.

⁸ M. Zeki Duman, “Türkiye’de Laiklik Sorunun Siyasal Temelleri”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 2010, s. 286.

⁹ Niyazi, Öktem, “Dinler ve Laiklik”, *Cogito*, 1, 1994, s. 32.

¹⁰ Gilles Kepel, *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, çev. Selma Kırmızı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992, s. 23.

¹¹ Mehmet Kahraman, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2008, s. 58.

¹² Nilüfer Narlı, “Türkiye’de Laikliğin Konumu”, *Cogito*, 1, 1994, s. 24.

¹³ Kahraman, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Laiklik”, s. 58.

1.1. Türkiye'de Laiklik

Siyasi ve kültürel yönleriyle ilk göstergeleri Avrupa'da ortaya çıkan laiklik kavramı, hukuki dayanakları gerçekleştirilerek Cumhuriyet Türkiye'sinde uygulamaya konulmuştur. Laiklik bağlamında bugün devam eden karşılıklı anlaşmazlıklara temel oluşturan düzenlemelerin kökeni ise Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan düzenlemelerin uygulanma biçimine dayanmaktadır. 'Laiklik' ilkesi 1924 Anayasasına 1937 yılında yapılan bir değişiklikle girmiştir.¹⁴ 1961 ve 1982 anayasalarının ikinci maddesinde ve diğer bazı maddelerde de ayrıntılı düzenleme konusu olmuştur.

Düşünce ve inanç hürriyetleriyle ilgili 24. madde ve siyasal partilerin uyacakları esaslarla ilgili 69. Madde, ilgili maddeler arasında sayılabilir. Niyazi Berkes laiklik kavramının Türk siyasal ve toplumsal yaşamında yerleşme sürecini ayrıntılarıyla incelediği 'Türkiye'de Çağdaşlaşma' isimli eserinde kavramı; "Türkçe'ye Fransızca'da laicisme biçiminde yazılan bir terimden geçen bu sözcük, İslam, Osmanlı, Türk din ve siyasa geleneğine yabancı bir terimdir." şeklinde tanımlamaktadır. Berkes, "Batı'nın bir kesiminde Fransızca'dan gelen laicisme eş olarak kullanılıp ve Türkçeye girmemiş başka bir sözcük, secularism sözcüğü, bu 'çağdaşlaşma' sözcüğüne hem anlam hem köken açısından daha yakındır. Hatta onun tam karşılığıdır"¹⁵ ifadelerini kullanır. Bu vurgudaki muhteva aynı zamanda Türkiye'deki laiklik tartışmasının iki boyutlu olduğuna ve iki anlamıyla algılandığını göstermektedir.¹⁶ Bununla birlikte ülkemizde uygulanan laiklik modelinin neden olduğu tartışmalar göz önüne alındığında laiklik kavramını 'secularism' anlamında mı yoksa 'laicisme' anlamında mı kullanıldığı tartışması pek netleşmemiştir. Mardin, 'Türkiye'de Din ve Laiklik' isimli makalesinde, laikliğin Türkiye'de devlet politikası olduğunu ve bu kapsamda devletin bir uzvunun koparılmış olduğunu belirtir. Ona göre "Türkiye'de laiklik devlet politikası haline geldiğinde, devletin bir uzvu

¹⁴ Özer Ozankaya, *Atatürk ve Laiklik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981, s. 259.

¹⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 17-19.

¹⁶ Ahmet T. Kuru, *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 14-15.

vücudundan koparılmış gibi oldu. Türk laikliğinin niçin önemli bir başarı olarak görüldüğünün sebebi" budur.¹⁷ Laikliğin Türkiye'deki serüveni hakkında benzer bir yaklaşım da Prof. Karpat'a aittir. Cumhuriyetin ilk büyük reformlarının, doğrudan doğruya laiklikle ilgili olduğunu, Laikliğin Osmanlı İmparatorluğu'nda, pratik bir ihtiyaç ve modernleşmenin bir şartı olarak yavaş yavaş ortaya çıktığını ve böylece yeni Cumhuriyet rejiminin ana temellerinden biri olduğunu belirtir. Karpat, devamındaki ifadelerinde ise laiklik uygulamasının bir süre sonra farklı bir boyuta taşındığını ve geniş kesimlerin inanç dünyası üzerinde baskıya dönüştüğünü belirtmektedir. Ona göre "laiklik bir zaman sonra, 'resmi bir dinsizlik dogması' diye adlandırılan aşırı antiklerikal, pozitivist bir karakter" kazanmıştır.¹⁸ Laiklik ilkesinin kavramsal analizi, Türkiye'de yerleşme ve anlaşılma biçimi ağırlıklı olarak bu tartışmalar ekseninde varlığını sürdürmekte ve gazetelere de bu yönleriyle yansımaktadır. Türkiye'nin basın tarihi, gazetelerin laiklik tartışmalarında ve laikliğin toplumsal yaşama sunulmasında aracı form işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır.

1.2. *Türkiye'de Basın ve Laiklik*

Osmanlı Devleti'nin batılılaşma serüveninin hem nedenleri hem de sonuçları arasında sayabileceğimiz 'gazeteler' 19. yüzyılın ikinci yarısı ve son yılları itibarıyla edebiyat ve sanatta olduğu kadar, siyasal alanda belirgin bir kullanım alanına sahiptir. Ayrıca muhalefet aracı olarak gazeteler -Sultan Abdülaziz ve Abdülhamit iktidarına karşı- etkindir. Özellikle Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin gazeteler aracılığıyla gerçekleştirdiği muhalefet, saltanatı zor durumda bırakırken, yeni düşünce biçimlerini, yeni düşünme yöntemlerini ve en önemlisi Batı merkezli pek çok yeni kavramı toplumsal alana taşımaktadır. Kuşkusuz bu dönemde ve gelecek yıllarda kültür ve siyaset hayatındaki en önemli ara/cı form gazetelerdir¹⁹ ve bu gazetelerin taşıdığı enformasyon eski ile yeni arasında da bir

¹⁷ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004, s. 35-36.

¹⁸ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996, s. 224.

¹⁹ Osman Özsoy, "Kamuoyunun Medya Aracılığıyla Kontrolü Çerçevesinde 19. Yüzyılda Medya Siyaset İlişkilerine Bakış", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 23, 2005, s. 161-170.

set çekmektedir. Eric Jan Zürcher'e göre "Dönemin basını, önceki dönemden açık bir kopuşu simgeleyen, rejimdeki temel ideolojik yön değişikliğini göstermektedir."²⁰ Şerif Mardin'in ifadesiyle söylersek, "19. yüzyılda liberal ideolojilerin Türkiye'ye giriş kapısı olan gazetecilik, laik kültürün güçlü etkilerini hala kısmen taşır."²¹ Sadece liberal fikirler değildir gazeteler aracılığıyla topluma ulaşan, aynı zamanda sosyalist ve İslamcı düşünceler de gazeteler aracılığıyla etki alanını genişletmektedir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki kısa süreli dönemde, gazetelerin sayısında yaşanan artışla basın, o dönemde, en hareketli devirlerinden birini yaşamıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 24 Temmuz 1908'den sonra basında yaşanan hareketliliğin sonucunda ilk 45 günde gazete çıkarmak için başvuranların sayısı 200'ü geçmiştir. Gazetelerin tirajı elli bine kadar yükselmiş ve gazete ile dergi sayısı 353'ü bulmuştur. İdeolojik akımlar açısından da bu yıllar hareketli yıllardır. Batıcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık gibi siyasi oluşumlar örgütlenmelerini genişletmiş ve kendi düşüncelerini savunan dergi ve gazete yayınına ağırlık vermiştir. II. Meşrutiyet sonrası, basının kazandığı görece özgürlük ortamı 13 Nisan 1909'da yaşanan 31 Mart Vakasının ardından yerini baskıcı bir ortama bırakırken, gazetelerin çoğu kapanmış veya İttihat Terakki tarafından kapatılmıştır.²²

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından parçalanan Osmanlı Devleti'nden Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran toplumda gazeteler, yine en önemli bilgi edinme ve kamuoyu oluşturma aracı olarak işlev görmektedir. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Atatürk, önce Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin bitiminden sonra İrade-i Milliye Gazetesini (Ulus Gazetesi) ardından "Ankara'ya gelir gelmez Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'ni kurma çalışmasına başlamış ve gazete 10 Ocak 1920'de yayına girmiştir".²³ 28 Kasım 1934 tarihine kadar yayınlarını sürdüren gazete bu tarih-

²⁰ Erik Jan Zürcher, *Modern Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 119.

²¹ Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 35-36.

²² Nurşen Mazıcı, "1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu", *Atatürk Yolu*, 18, 1996, s. 134.

²³ Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003, s. 119.

ten itibaren Ulus adıyla yoluna devam etmiştir. Ulus Gazetesi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yayın organı olarak bilinmektedir. Türkiye'nin en köklü gazeteleri arasında yer alan Cumhuriyet Gazetesi'nin kuruluşu bu süreçte gerçekleşmiştir. Cumhuriyet Gazetesi'nin bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün isteğiyle Yunus Nadi tarafından kurulduğu, adının da Atatürk tarafından önerildiği belirtilmektedir. (Cumhuriyet Gazetesi). 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması; 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve nihayet 3 Mart 1924'te bir dizi önemli kanunla hilafetin kaldırılması, eğitimin tümünün devlet denetimine alınması (Tevhid-i Tedrisat Kanunu) ve medreselerin kapatılması laikliğin hukuk olarak yerleştirilmesi bağlamında atılan adımlardır. Din işleri ve vakıfların yönetimi, bundan böyle başbakanlığa bağlı başkanlıklar tarafından yürütülecektir. Nisan 1924'te Şer'i mahkemeler lağvedilmiş ve 1925'te tarikatlar yasaklanmıştır. 1926 yılında İsviçre Medeni Hukuku kabul edildiği, Şeriatla ceza hukuku arasındaki bağın koparıldığı bilinmektedir. 1928 yılında ise İslam'ı hala devletin dini olarak zikreden anayasa maddesi iptal edilmiş ve aynı yıl içinde Latin alfabesi kabul edilmiştir.

Süreç bir taraftan da basınla ilgili yeni düzenlemeleri beraberinde getirmektedir. 1925 yılında yürürlüğe sokulan Takrir-i Sükun kanunuyla başta İstanbul basını olmak üzere pek çok gazete kapatılmıştır. Bazı gazeteler ise latin alfabesine geçilmesiyle kapanmak zorunda kalmıştır. Basının içerisinde bulunduğu sıkıntılı durum, 1931'den tek parti iktidarının otoriterliğini azaltma eğilimleri göstermeye başladığı 1945-50 arası döneme kadar sürmüştür. Demokrat Parti'nin 1950'de seçimleri kazanarak iktidara gelmesiyle basına yönelik yasaklar kaldırılarak yeni bir sürece kapı aralanmaktadır. DP'nin iktidardaki ilk yılları gazeteci Ahmet Emin Yalman tarafından "*basının altın devri*" olarak tanımlanmaktadır.²⁴ Bu süreçte basında tartışılan temel konuların başında kuşkusuz laiklik meselesi gelir. Demokrat Parti'nin ve iktidardaki CHP'nin parti programlarında dini alanla ilgili açılımları laiklik ilkesiyle bir arada düşünüldüğünde tartışma daha da alevlenmektedir. DP döneminde gerçek-

²⁴ Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, s. 119.

leşen düzenlemelerin ve dini alanda yaşanan canlanmanın laiklik kapsamındaki tartışmayı artırdığı belirtilebilir. Ezanın Arapça olarak okunmasına izin verilmesi, Kur'an kursları ile İHL sayısındaki artış ve İslami neşriyatlarda görülen yükseliş gerekçeler arasındadır. Aynı zamanda Necip Fazıl Kısakürek'in yayınladığı 'Büyük Doğu Dergisi' ve Bediüzzaman Said Nursî ile Demokrat Parti arasında kurulan ilişkilerle, bu iddialar desteklenmektedir.

Siyasette DP'nin temsil ettiği demokrasiye geçiş sürecini basında Sedat Simavi tarafından kurulan Hürriyet Gazetesi ve Müm-taz Faik Fenik tarafından kurulan Zafer Gazetesi temsil etmektedir. Demokrat Parti'nin yayın organı olarak 30 Nisan 1949 tarihinde kurulan Zafer Gazetesi²⁵ 'Demokrasindir' sloganıyla yola çıkmıştır. Zafer Gazetesi 27 Mayıs Darbesiyle birlikte yayın hayatından çekilmek zorunda kalmıştır. 1 Mayıs 1948 tarihinde Sedat Simavi tarafından yayınlanan Hürriyet Gazetesi ise içeriğiyle yeni bir gazetecilik anlayışının gelişmesine ve yerleşmesine ön ayak olmuştur. Ağırlıklı olarak üslupta basitliği, edebi yazılardan kaçınarak açık ve kısa köşe yazarlığını, bol fotoğraf kullanımını ve magazin haberciliğini öne çıkartmaya başlamıştır. Birinci sayfa haberlerinde ise siyasetin nabzını tutacak şekilde ciddi yayıncılık da yapılmaktadır.²⁶ Türkiye'de demokrasiye geçiş sürecinden sonra gazete yayını konusunda ciddi bir hareketlilik olduğunu belirtmek gerekir. Zaman zaman siyasi partilerle koşut yayın yapan gazetelerin yanında popüler yayın yapmayı hedefleyen diğer gazetelerin varlığı da sayılabilir. Gazete yayını konusunda 2000'li yıllardan sonra, özellikle, internetin yeni medya teknolojisi olarak hayatımıza girmesinden sonra bir gerileme olduğu görülmektedir.

İnternet üzerinden yayın yapan haber siteleri hızla artarken basılı kağıda gazete üretimi ise olabildiğince azalmıştır. Her gazetenin kendi perspektifine göre genel yayın politikası ve bu kapsamda geliştirdiği laiklik algısı bulunmaktadır. Laiklik kavramı da

²⁵ Topuz, II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi, s. 119.

²⁶ Yusuf Özkır, Hürriyet Gazetesi 1948-2012: Kurumsal Kimlik, Mülkiyet Sahipliği ve Genel Yayın Politikası, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 52-53.

diğer ideolojik yaklaşımlar ve gündem belirleyici argümanlar gibi, kendi görüşlerine uysun veya uymasın, gazeteler için enformasyon kaynağı olarak kullanılmaktadır. Enformasyonun düzenlenmesi sırasında öne çıkan nokta ise üzerinde durulan meselenin, ki bu laiklik de olabilir, okuyucu – izleyici tarafından doğru anlaşılacak şekilde algılanmasını sağlayacak şekilde tasarlanması, insanların inan ve değer yargılarına dikkat edilerek mesajın aktarılmasıdır.²⁷ Temel tartışma konusu da medyanın elinde olanı “nasıl aktarıldığı ve yansıttığı” noktasında ortaya çıkmaktadır.²⁸

2. Hürriyet Gazetesi'nin Kuruluşu ve Sedat Simavi Dönemi

Türkiye'nin 1945-1950 yılları arasında yaşadığı çok partili yaşama geçiş süreci, dönemin gazeteleri tarafından desteklenmiştir.²⁹ Görece özgürleşme ortamının oluşmasıyla birlikte mevcut basınının yayın yapabilme alanı genişlerken aynı zamanda yeni şartları içselleştiren gazetelerin kurulmasının önü de açılmıştır. 1 Mayıs 1948 tarihinde ilk sayısı yayınlanan Hürriyet Gazetesini, (Hürriyet Pazar Gazetesi, 1988) sürecin ilk sonuçları arasında saymak mümkündür. Hürriyet, içeriği ve basına getirdiği yeniliklerle dönemin değişen rengini yansıtmaktadır. Hürriyet'in kurucusu Sedat Simavi, gazetesi için yakın dostu Hayri Alpar'a “Yeni bir rejime girdik, ortada duran sayısız meselemiz var. Basına büyük iş düşüyor. Tarafsız, ağırbaşlı, özü sözü doğru bir gazete olarak iş yaparız”³⁰ diyerek dönemin atmosferine işaret etmektedir. Böylesi bir anlayışla yayına başlayan Hürriyet Gazetesi, kendisine özgü nitelikleri barındırmaktadır. Sedat Simavi dönemi, vefat ettiği Aralık 1953'e kadar sürmüştür.

2.1. Hürriyet Gazetesi'nde Haldun ve Erol Simavi Dönemi

Hürriyet Gazetesi, Sedat Simavi'nin Aralık 1953'teki vefatının ardından iki oğlu Haldun ve Erol Simavi tarafından yönetilmiştir.

²⁷ Oskay, *İletişimin ABC'si*, s. 42.

²⁸ Raşit Kaya, “Medya, Toplum, Siyaset”, *Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar*, ed. Korkmaz Alemdar, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1999, ss. 23-32.

²⁹ Korkmaz Alemdar, *Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar*, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1999, s. 16.

³⁰ Muzaffer Gökman, *Sedat Simavi: Yaşamı ve Eserleri*, İstanbul: Apa Ofset, 1970, s. 76.

İki kardeş yönetiminde gazete teknik ve içerik olarak değişmiş, gelişmiş ve dönemselsel şartlar gereği yeni alanlara açılarak kurumsallaşma alanında adımlar atmıştır. Büyük patron olarak Haldun Simavi süreci yönetmektedir.³¹ Muammer Kaylan ise bu dönemi; "Haldun Simavi Hürriyet'in yönetimini devralırken, Erol Simavi ise idari işleri üstlenmiştir"³² ifadesiyle değerlendirmektedir. İki kardeşin Hürriyet'i birlikte yönettiği 60'lı yıllarda Hürriyet Gazetesi kurumsallaşmış ve yeni kurumlar kurarak büyümüştür.³³ İki kardeşin Hürriyet'i yönettiği dönemde, 1955 yılına kadar Samih Tiryaki-oğlu, bu tarihten 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında kadar Selçuk Çandarlı ve 1961 sonundan 1970'lere kadar Necati Zincirkıran Genel Yayın Yönetmeni olarak Hürriyet'in çizgisine yön vermiştir. Hürriyet Gazetesi yönetimindeki ikinci değişikliğin 1968 yılında yaşandığı görülmektedir. Haldun Simavi, gazete yönetiminden ayrılarak Hürriyet'in yönetimini Erol Simavi'ye bırakmıştır.³⁴ Erol Simavi döneminde Hürriyet gazetesinde, sırasıyla; Necati Zincirkıran, Ferhan Devekuşoğlu, Orhan Erkanlı, Muammer Kaylan, Nezih Demirkent, Çetin Emeç, Seçkin Türesay, Erol Türegün, Çetin Emeç, Rahmi Turan ve Ertuğrul Özkök genel müdür - genel yayın yönetmeni olarak görev yaparlar. Hürriyet, 1994'te Aydın Doğan'a satıldığında Ertuğrul Özkök halen genel yayın yönetmeni olarak görevine devam etmektedir.

2.2. Aydın Doğan Dönemi

Hürriyet Gazetesi yönetim koltuğundaki son değişiklik ise 1994 yılında yaşanmıştır. Milliyet Gazetesi'ni 1979 yılında satın alarak basın dünyasına adımını atan Aydın Doğan, 1994 yılında Türkiye'nin en önemli gazeteleri arasında sayılan ve basının amiral gemisi sıfatını³⁵ taşıyan Hürriyet Gazetesi'ni satın alarak, Hürriyet'in yönetim koltuğundaki son değişikliği gerçekleştirmiştir.

³¹ Necati Zincirkıran, *Hürriyet ve Simavi İmparatorluğu*, İstanbul: Gençlik Yayınları, 1994, s. 50.

³² Muammer Kaylan, *Kemalistler. İslamcı Hareket ve Laik Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006, s. 220.

³³ Zincirkıran, *Hürriyet ve Simavi İmparatorluğu*, s. 50.

³⁴ Emin Çölaşan, *Unutulmayan Söyleşiler Tarihe Düşülen Notlar: 40 Yıllık Tecrübesiyle Erol Simavi Konuşuyor*, İstanbul: Doğan Kitap, 2006, s. 75-76.

³⁵ *Amiral Gemisi'nin Seyir Defteri 1948-1998*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1998, s. 8-9.

Hürriyet Gazetesi 1994'ten bu yana Doğan Ailesi tarafından yönetilmektedir. Aydın Doğan döneminde Ertuğrul Özkök ve 2010 yılı başında onun istifa etmesinin ardından Enis Berberoğlu Genel Yayın Yönetmeni olarak görev yapmaktadır.

3. Aydın Doğan Döneminde Türkiye'nin Siyasi Koşulları

Aydın Doğan, Milliyet Gazetesi sahibi ve iş adamı kimliği ile Hürriyet Gazetesi'ni satın aldığında Türkiye, koalisyon hükümeti tarafından yönetilmektedir. Necmettin Erbakan başkanlığındaki Refah Partisi ise siyasetin yükselen partisi konumundadır. Haziran 1996'da Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi arasında REFAHYOL Hükümetinin kurulması, akabinde Türkiye'de artan laiklik-İslamcılık tartışmaları ve 28 Şubat postmodern darbesi adıyla tarihe geçen sürecin 1997 yılında yaşanmasına kadar, Refah Partisi'nin popülerliği sürmüştür. Postmodern Darbe sürecinin yaşanmasında, Refah Partisi'ne karşı çıkan bazı askerlerin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının ve Refah Partisi'nin kapatılmasına hükmeden Anayasa Mahkemesi'nin laikliğin zedelendiğine dair gerekçeleri öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda üretilen enformasyon akışıyla birlikte önce seçilmiş hükümete bir mesaj olarak tanklar Ankara Sincan'da yürütülmüş, 28 Şubat 1997'de yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında ise irticayla etkin mücadele başlığı altında askerler tarafından hükümete imzalatılan belge hükümetin sonunu getirmiştir.

Hükümetin uygulamalarına yönelik oluşan kamuoyu, aralarında; Hürriyet, Milliyet, Sabah, Radikal ve Cumhuriyet gibi gazeteler ile Show, Kanal D ve ATV gibi medyanın merkezini oluşturan yayın organları tarafından, askeri yetkililer kaynak gösterilerek yapılmaktadır. Bu haberlerden birinde Hürriyet gazetesi üst düzey bir askerın ağzından "Gerekirse silah bile kullanırız" manşetine yer vermiştir. Manşetaltı satırlarda ise "Genelkurmay Başkanlığı, 'Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmaya çalışan irticaya karşı mücadelede gerekirse silah kullanacağını " (Hürriyet Gazetesi, 1997) ifadelerine yer vermiştir. REFAHYOL Hükümetinin düşmesinden sonra Türkiye, koalisyon hükümetleri tarafından yönetilmiş, bu süreç AK Parti'nin iktidar olduğu 3 Kasım 2002 tarihine kadar devam etmiş-

tir. Türbanlı öğrencilerin üniversiteye ve kamusal alana alınmaması, 8 yıllık kesintisiz eğitim kapsamında İmam Hatip Liselerinin orta kısımlarının kapatılması, Kur'an Kursuna gidebilme yaşının 15'e çıkartılması ve İmam Hatip Lisesi mezunlarının İlahiyat Fakültesi dışındaki birimlere girişinin oldukça kısıtlanmasına yönelik uygulamalar, dönemin laiklik kapsamında tartışılan konular arasındadır. Hürriyet Gazetesi, bu süreçteki genel yayın politikasıyla mevcut uygulamaları savunan ve meşrulaştıran bir politika izlemektedir.

3.1. AK Parti İktidarı ve 3 Kasım 2002 Seçimlerinden Sonra Türkiye

Seçim sonuçlarına bakıldığında, 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin yol açtığı sarsıntılar ve 28 Şubat sürecinin aktörlerine duyulan toplumsal memnuniyetsizliğin, siyasi iktidara ve dönemin diğer siyasi aktörlerine 'tepki' olarak yöneldiği görülmektedir. Krizin devam ettiği süreçte yapılan 3 Kasım 2002 genel seçimleri bu açıdan oldukça önemli bir gösterge sunmaktadır. Dönemin siyasi aktörlerinin hemen tamamı seçim barajının altında kalarak seçmen tarafından cezalandırılmıştır. Sosyal patlamanın sokakta değil sandıkta olduğu söylenebilir. (Hürriyet Gazetesi, 2002) Seçim sonuçlarına göre sadece iki parti barajı aşabilmiştir. Bunlardan birisi 14 Ağustos 2001 tarihinde Tayyip Erdoğan'ın liderliğinde kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi diğeri ise önceki seçimlerde barajı aşamayan Deniz Baykal yönetimindeki Cumhuriyet Halk Partisi'dir. Bu sonuçlara göre Türkiye 10 yılı aşkındır yaşadığı koalisyon hükümetleri döneminden çıkarak yeniden tek bir partinin iktidar olduğu siyasal yapıya dönmüştür. 3 Kasım 2002 seçimleri Türkiye siyasetinde seçmen eliyle gerçekleşen bir revizyon olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim bir dergi bu seçimlerin ertesinde kapak manşeti olarak "Muhafazakâr Demokrat İnkılâp" (Birikim, 2002) başlığını kullanarak seçimlerin anlam haritasını ortaya koymaktadır. Muhafazakâr Demokrat Devrimin sonraki süreçte, diğer genel seçimleri kazanarak devam ettiği, 22 Temmuz 2007 seçimlerinde yüzde 47 ve 12 Haziran 2011 seçimlerinde ise yüzde 50 oy olarak yükseliş trendini koruduğu görülmektedir.

AK Parti'nin yakaladığı seçim başarısı üzerine yapılan değerlendirmelerde ona oy veren kesimlere yönelik yaklaşımların öne

çıkıldığı görülür. 22 Temmuz 2007 seçimlerindeki yüzde 47 oranındaki oy desteğini Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanlığı adaylığı için güçlü bir destek olarak değerlendiren AK Parti, Gül'ü yeniden aday göstermiş ve Abdullah Gül, 28 Ağustos 2007 tarihinde yapılan seçimin üçüncü turunda 339 oy alarak Cumhurbaşkanı seçilmiştir.³⁶ Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçınkaya'nın "laikliğe aykırı fiillerin odağı haline geldiği" gerekçesiyle 2007 yılında AK Parti'ye açtığı kapatma davası ise Anayasa Mahkemesi tarafından 31 Mart 2008 tarihinde reddedilmiştir.³⁷ Bununla birlikte AK Parti'nin girdiği tüm seçimleri kazanması Türkiye'deki geleneksel oy havzaları bakımından değerlendirilmektedir. AK Parti'nin oy tabanını oluşturan kesimler üzerine yapılan tartışmalar onu çoğunlukla muhafazakar-liberal veya İslamcı çizgide yorumlamakta ve bazen Demokrat Parti - Anavatan Partisi çizgisine bazen de Milli Görüş hareketi çizgisine tanımlamaktadır. Bu kapsamda AK Parti geleneksel olarak Türkiye'deki siyasal yelpazenin sağ kanadındaki temsiliyetin sürekliliğini sağlayan parti olarak görülmektedir.³⁸ Seçim sonuçlarına göre AK Parti'nin oy potansiyeli sürekli bir genişleme trendi yakalayarak hem Milli Görüş tabanına yayılmış hem de Adnan Menderes, Süleyman Demirel ve Turgut Özal'ın temsil ettiği sağcı oyları da kapsamıştır. Böylece 3 Kasım 2002 tarihinde başlayan AK Partili yıllar bu makalenin yazıldığı 2013'te de devam etmektedir. AK Parti'nin iktidar yıllarında pek çok konu 'laiklik' bağlamında tartışılmıştır. 2005 yılında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından verilen türban kararı, 2006 yılındaki Danıştay saldırısı, 2007 yılında gerçekleşen Cumhuriyet mitingleri, 27 Nisan e-muhtırası ve 2008 yılında TBMM'de kabul edilen Türbana serbestlik yasası gibi konular başta olmak üzere pek çok konu laiklik çerçevesinde gündeme gelerek medyada işlenmiştir.

³⁶ SETA, *SETA Analiz: 2011'de Türkiye*, Ankara: SETA, 2011.

³⁷ Zaman Avrupa, "Anayasa Mahkemesi AK Parti'yi Kapatmayı Reddedti", Erişim Tarihi: 30 Haziran 2013, http://euro.zaman.com.tr/euro/newsDetail_getNewsById.action?newsId=38090.

³⁸ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009, s. 326; Tanıl Bora, "2002 Seçimi ve Siyasi Güzergah Problemleri", *Birikim*, 163-164, 2002; Güvenç, Murat & Hasan Kirmanoğlu, "Siyasetin Ana Dinamiği Yerellik", röp. Fahrettin Altun, *Anlayış*, 77, 2009, s. 25.

4. Aydın Doğan Dönemi: Hürriyet Gazetesi'nde Laiklik Haberleri

Türkiye'nin yoğun tartışma başlıkları arasında yer alan 'laiklik' konusu Hürriyet Gazetesinin genel yayın politikası içerisinde sürekliliğini koruyan bir yere sahiptir. Dönemin siyasi koşullarıyla bağlantılı şekilde dozajı artmakta veya azalmaktadır. Aydın Doğan döneminde laiklik vurgusunu yoğun bir şekilde öne çıkartan sürecin 28 Şubat Postmodern darbe sürecinin olduğu belirtilebilir. Hürriyet Gazetesi bu dönemde Refah Partisi Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın Başbakanlığında kurulan REFAHYOL Hükümetinin icraatlarına devletin laik niteliğini tehdit ettiği gerekçesiyle karşı çıkmış, genel yayın politikasını bu çerçevede düzenlemiştir. Dönemin iklimine dair yapılan değerlendirmelerde hem Aydın Doğan hem de Ertuğrul Özkök, Hürriyet Gazetesi'nin laiklikten yana taraf olduğunu vurgulamaktadır.³⁹ Bu dönemde öne çıkan ve büyük ölçüde Askerin de tepkisinin merkezinde yer alan laiklik merkezli haberlerinden bazılarında Hürriyet Gazetesi; "DYP'den RP'ye ordu uyarısı," (Hürriyet Gazetesi, 1997) "Karadayı: TSK her türlü göreve hazır," (Hürriyet Gazetesi, 1997) "Gerekirse Silah Bile Kullanırız," (Hürriyet, 1997) "Bu Sefer Silahsız Kuvvetler Halletsin," (Hürriyet Gazetesi, 1996) "Askerden RP'ye Şok Suçlamalar," (Hürriyet Gazetesi, 1996) "Ya Uy Ya Çekil" (Hürriyet Gazetesi, 1997) ve "Tayyip'e Şok Ceza-Muhtar Bile Olamaz." (Hürriyet Gazetesi, 1998) manşetlerini kullanmıştır. Bu manşet haberler dönemin Hürriyet yayınları içinde laiklik ilkesi bağlamında ele alınan manşetlerden birkaçını oluşturmaktadır.

Hürriyet'in bu dönemdeki yayın politikasını asker-gazete ilişkisi bağlamında irdeleyen bir çalışma Hürriyet'in bu dönemde tarafsız ve nesnel bir kullanmaktan çok uzak olduğuna vurgu yapmakta ve Hürriyet'in askeri kaynakları yöneten irade şeklinde, sivil iktidarı ise yönetilen irade konuma yerleştirerek yayın yaptığına işaret etmektedir.⁴⁰ Bu yönüyle Hürriyet gazetesi 28 Şubat süre-

³⁹ Özkır, *Hürriyet Gazetesi 1948-2012: Kurumsal Kimlik, Mülkiyet Sahipliği ve Genel Yayın Politikası*, s. 52-53.

⁴⁰ Anıl Demir, *28 Şubat'tan 27 Nisan'a Ordu-Siyaset İlişkisi: Hürriyet Gazetesi İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 113.

cinde askerin önceliklerini sivil siyaset alanını daraltıcı ve tahakküm altına alıcı bir haber dilini ön plana çıkartmıştır. Bu konuyu değerlendirdiği bir röportajında ve bazı yazılarında Ertuğrul Özkök, “Hürriyet Gazetesinin bu dönemde laiklikten yana taraf olduğunu, gelecek nesillere bıraktıkları en önemli mirasın bu olduğunu” belirtmektedir.⁴¹ Kamuoyunda ‘Leyla Şahin Davası’ olarak bilinen olayın Hürriyet’te yer alma şekli de gazetenin türbana yönelik bir yaşağı destekleyen bakış açısıyla aktarıldığı görülmektedir. Üniversitede türban taktığı için okuldan atılan Leyla Şahin’in Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne (AİHM) açtığı davanın reddedilmesi üzerine Hürriyet gazetesi konuyu haberleştirmiştir. 10 Kasım 2005 tarihinde açıklanan bu kararı Hürriyet Gazetesinin “Bu defter kapandı” başlığı ile manşet yaptığı görülmektedir. Spot cümlesindeyse “AİHM türbanlı öğrencinin davasında, üniversitede türban yaşağı konusuna noktayı koydu: ‘Uygulama insan hakları ihlali değil’” (Hürriyet Gazetesini, 2005) ifadelerini kullanmaktadır. Gazetesinin Başyazarı Oktay Ekşi “Türban bitti”⁴² başlığıyla yazısını kaleme alırken yazar Emin Çölaşan yazısında “Sakız alındı”⁴³ başlığını tercih etmektedir. Laiklik karşıtı bir simge olarak üniversitelerde yer edinen türbanın AİHM’in kararıyla artık kapandığı köşe yazılarının ana temasını oluşturmaktadır.

Hürriyet Gazetesindeki ‘Laiklik’ vurgulu haber üslubu, 17 Mayıs 2006 tarihinde Danıştay’a yapılan saldırının aktarılma biçiminde de görülmektedir. Hürriyet gazetesi bu olayı mevcut hükümeti oluşturan AK Parti’nin izlediği türban politikasına tepki olarak gerçekleşen bir olay şeklinde sayfasına taşır. “Kaşıya Kaşıya” manşetini kullanan Hürriyet gazetesi haber detayında ise Türbanın her fırsatta toplumun gündemine sokulduğunu, Danıştay’ın türbanla ilgili aldığı bir karardan sonra hedef gösterildiğini belirtilerek, saldırırganın "Allah’ın askeriyim" diyerek ateş açtığını ve "türbanın cezasını verdim" dediğini yazarak, "Danıştay’ı suçlamıştı" başlığı ile Başbakan’ın Danıştay’ı hedef gösterdiğini ima edecek ifadeler kul-

⁴¹ Ertuğrul Özkök, “Cumhuriyet’in 11 Eylül’ü”, *Hürriyet Gazetesini*, 18 Mayıs 2006.

⁴² Oktay Ekşi, “Türban Bitti”, *Hürriyet Gazetesini*, 11 Kasım 2005.

⁴³ Çölaşan, “Sakız Alındı”, *Hürriyet Gazetesini*, 11 Kasım 2005.

lanır. (Hürriyet Gazetesi, 2006) Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök'ün "Cumhuriyet'in 11 Eylül'ü" başlıklı bir yazı kaleme alarak olayı değerlendirdiği görülmektedir. Laiklik vurgusu yazının ana temasını oluşturmaktadır. Yazının geneli itibarıyla AK Parti'nin türban üzerinden siyaset yaptığı kastedilerek "Bu ülkede din üzerinden siyaset yapmak çok, ama çok tehlikelidir. Bu ülkede dinin sembollerini seçim flaması haline getirmek, kimseye yarar sağlamaz" ifadeleriyle Danıştay üyelerine yönelik saldırının arka planı bu minvalde ele alınmaktadır. Özkök yazısının son paragrafında "Dini semboller üzerinden ucuz siyaset yapmaktan vazgeçmek... Dünün tek dersi budur" ifadeleriyle konuyu özetlemektedir.⁴⁴ Hürriyet'in genel yaklaşımında ve Ertuğrul Özkök'ün yazısında görüldüğü gibi Danıştay saldırısı laiklik konusu öne çıkartılarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşım biçimi Hürriyet gazetesi ile Hükümetteki AK Parti arasında 'laiklik' eksenli bir fay hattı olduğuna da işaret etmektedir.

Hürriyet gazetesi ile mevcut AK Parti Hükümeti arasında laiklik özelinde yaşanan ayrılıklardan birisinin de 2007 yılında yaşandığı görülmektedir.⁴⁵ Büyük ölçüde AK Parti Hükümeti'nden hoşlanmayan ve AK Parti'nin Türkiye'yi Cumhuriyet'in temel ilkelelerinden uzaklaştırdığına inanan toplumsal kesimlerin bu dönemde düzenlediği 'Cumhuriyet Mitingleri' döneminde belirginleşen bu bakış açısı farklılığı Askerin 27 Nisan E-Muhtırasını yayınladığı süreçte belirgin olarak görülmektedir.⁴⁶ Hürriyet Gazetesi, ertesi gün muhtırayı destekleyen bir içerikle ve laiklik vurgusu ön plana çıkartılarak yayınlanmıştır. Ertesi günün Hürriyet'inde birinci sayfada yer alan manşet haberde, 28 Şubat'a neden olan bir habere gönderme yapılarak "Arkasından aynı bağlantı çıktı" başlığı kullanılmaktadır. Büyükçe bir Mescid-i Aksa fotoğrafı eşliğinde kurgulanan haberin spot cümleleri 28 Şubat dönemine gönderme yapmaktadır. İlk cümlelerde; "Genelkurmay bildirisine giren Ankara'da 23 Nisan günü Kur'an okuma yarışması" organize edenlerin,

⁴⁴ Özkök, "Cumhuriyet'in 11 Eylül'ü", *Hürriyet Gazetesi*, 18 Mayıs 2006.

⁴⁵ Nazlı Ilıcak, "Cumhuriyet Mitingi", *Sabah Gazetesi*, 19 Mayıs 2009.

⁴⁶ Wikipedia, "27 Nisan E-Muhtırası", Erişim Tarihi: 28 Haziran 2013, http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:27_Nisan_Muht%C4%Bras%C4%B1.jpg&filetimestamp=20080831193724&.

1997’de Sincan’da “Kudüs Gecesi”ni düzenleyenlerle bağlantılı olduğu ortaya çıktı.” (Hürriyet Gazetesi, 2007) ifadeleri yer almaktadır. Askerin seçilmiş hükümete muhtıra verdiği bir günün ertesinde, Hürriyet’in muhtırayı haklı çıkartacak argümanlarla okuyucu karşısına çıkması bu konudaki bakış açısı farklılığına işaret etmektedir. Dönemin Genel Yayın Yönetmeni Ertuğrul Özkök muhtıraya destek niteliği taşıyacak içerikteki yazısında siyasetin süreci iyi yönetemediğini belirterek bildirideki görüşleri paylaştığını vurgulamaktadır. Özkök’ün yazısının giriş kısmında kullandığı ifadeler ise Hürriyet’in yayın çizgisindeki yönü göstermesi açısından önemlidir. Özkök’ün ifadeleri şu şekildedir:

Bu yazıyı yazan insan, ‘28 Şubat sürecinde açıkça taraf olan’ bir gazetecidir.28 Şubat süreci bittikten sonra, o süreci destekleyen birçok kişi, mazeret bildirip ‘U dönüşü’ yaparken, kamuoyu önüne çıkıp kesin, net, hiç kıvrıması olmayan ifadelerle, ‘Evet ben 28 Şubat sürecini destekledim ve hâlâ destekliyorum’ demiştir. Bu yazıyı yazan insan, 12 Eylül askeri müdahalesinin bir de 11 Eylül günü olduğunu, sokaklarda her gün onlarca insanın öldürüldüğünü hatırlatan ve yine kamuoyu önünde Evren’i açıkça savunacak cesarete sahip çok az sayıda yazardan biridir. Bu yazının arkasındaki insan, Danıştay saldırısında çok kişi, abuk sabuk komplo teorilerinin peşinde koşarken; yine aynı açık dille, bunun ‘Türkiye’nin 11 Eylül’ü olduğunu yazmış, bu nedenle dini eğilimli gazetelerde hakkında 200’den fazla ağır eleştiri ve hakaret yazısı yayınlanmış bir kişidir. Bu yazıyı yazan insanın ‘laik rejime’ bağlılığı konusunda hiçbir kompleksi, hiçbir şüphesi yoktur.⁴⁷

Hürriyet gazetesi de tam sayfa yer ayırdığı bu mitingleri benzer bir bağlamda sayfalarına taşımaktadır. Bu haberlerden birisi “Milyonu aşan insan, yüz binlerce bayrak” manşetiyle aktarılmaktadır. Spotta ise “Cumhuriyete sahip çıkmak için Çağlayan’da milyonu aşkın kişi, laik ve demokratik Türkiye Cumhuriyeti için ant içti, sağ ve sol partilere “birleşin” mesajı verdi,” ifadeleri kullanılmaktadır. Tam sayfa verilen kalabalığın fotoğrafından öne çıkartılan bir fotoğrafta ise üzerinde Atatürk ve Bayrak simgelerini göste-

⁴⁷ Özkök, “Durumdan Vazife Çıkartıyorum”, *Hürriyet Gazetesi*, 29 Nisan 2007.

ren bir tişörtlü kadın fotoğrafına yer verilmektedir. BBC'den birinci sayfaya aktarılan haberin başlığı ise “Büyük güç gösterisi” (Hürriyet Gazetesi, 2007) şeklindedir. Hürriyet Gazetesi'nin başörtüsü/türban konusu ekseninde güçlü bir laiklik savunucusu imajı verdiği bir başka dönem de 2008 yılında yaşanmıştır. 2008 yılında AK Parti ve MHP ortaklığında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde (TBMM) yapılan başörtüsü/türban düzenlemesi için takip edilen yayın politikası ‘sert’ olarak da tanımlanabilir. Üniversitelerde başörtüsünü serbest bırakmayı içeren yasal düzenlemenin ertesinde Hürriyet gazetesi, 10 Şubat 2008 tarihli sayısında, “411 El Kaosa Kalktı” (Hürriyet Gazetesi, 2008) manşetini kullanarak meclisten geçen değişikliğin Türkiye açısından doğru olmadığını, bu kararın ülkeyi demokratikleşmek yerine kaosa sürükleyeceği düşüncesi savunulmaktadır. Manşet altı spotta ise “Türkiye’yi bölen türban 518 milletvekilinin 411’inden “kabul” gördü. Anayasa paketi Meclis’ten geçti. Kutuplaşma endişe yaratıyor.” ifadeleri tercih edilmiştir.

Manşet altındaki bir başka haberde ise “Türban nifak gibi sokuldu” başlığı kullanılmaktadır. Köşe yazarlarından Tufan Türeñç “İki lider, Erdoğan ve Bahçeli türbanı Anayasa'ya sokarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kalbine hançeri sapladılar,”⁴⁸ ifadeleriyle düzenlemeyi değerlendirmektedir. Ertuğrul Özkök ise “Ey AKP yöneticileri, milletvekilleri. Ey MHP'nin, "Merak etmeyin, genişlemeyecek" diyen yöneticileri ve üyeleri. Samimiyseniz buyurun size iyi bir "samimiyet imkânı," ben bu konuların hiçbirinin Anayasa'ya girmesine taraftar değildim. Ama madem "türbana teminat" Anayasa'ya girdi, sınırlaması da niye girmesin. Alt tarafı sizin de söylediğiniz bir şey. Bunu "din istismarı yarışı" olarak yapmıyorsanız, ispat edin bitsin gitsin...”⁴⁹ ifadelerini köşesine taşıyarak düzenlemeye yönelik yaklaşımını ortaya koymaktadır. 2012 yılında yayınlanan bir araştırma Hürriyet'in duruşunu; “Ülkenin en büyük gazetesi olan Hürriyet o dönemde, laikliğin korunması adına emekli generallerin ve kuvvet komutanlarının başında bulunduğu dernekler tarafından

⁴⁸ Tufan Türeñç, “Halkımız Doğruyu Dinlemedi”, *Hürriyet Gazetesi*, 11 Şubat 2008.

⁴⁹ Özkök, “Meğer O Cümle Ciddiymiş”, *Hürriyet Gazetesi*, 13 Şubat 2008.

gerçekleştirilen “Cumhuriyet mitingleri” için kamuoyu oluşturma-
da önemli bir işlev üstlenmiştir.”⁵⁰ ifadeleriyle değerlendirmektedir.
Hürriyet’in başyazarı Oktay Ekşi köşesinde bu konuyu ele alırken
ağırlıklı olarak Türkiye’nin laik kimliği bağlamında bir fikir yürüt-
mektedir. Bu yazılarından birinde demokratik Cumhuriyet’in laik
kimliğinin zedelendiğini vurgulayan Ekşi, eski liderlere yönelik
sitemkâr bir üslubu da kullanmaktadır. Hürriyet Gazetesinin ‘laik-
lik ve din istismarı’ gibi başlıklardan hareketle karşı çıktığı başörtü-
sü düzenlemesi ve bunu ifade ediş biçimi sonraki süreçte üzerinde
sıkça durulan bir konu olarak öne çıkmaktadır. Başbakan Tayyip
Erdoğan sonraki yıllarda bu manşete yönelik tepkisini sık sık dile
getirmekte ve tepkilerinden birinde “Siz halkımızın seçtiği 411 ele,
kaos eli diyemezsiniz”⁵¹ ifadelerini kullanmaktadır. Laiklik tartış-
maları bağlamında Hürriyet Gazetesinin genel yayın politikasını
gösteren başka örneklerden de söz etmek mümkün olmakla birlik-
te ana eksen bu çizgide şekillenir. Hürriyet ile muhafazakâr siya-
setçiler arasındaki tartışmalarda Hürriyet Gazetesi çoğu zaman
benzer tepkileri verir.

Sonuç

Türkiye’nin yakın siyasi tarihi, siyasetin temel dinamikleri ve
seçim yarışları kadar, gündemin belirli konulara odaklandığı, gün-
delik tartışmaların belirli kavramlar çerçevesinde üretildiği dinamik
bir iklime sahipti. Aynı iklimin yeni olaylar ve aktörler bağlamında
devam ettiğini söylemek gerekir. Siyasetin gündemini takip eder-
ken öne çıkan öncü kaynaklar ise kitle iletişim araçlarıdır. Televiz-
yondan gazeteye, radyodan internete ve sosyal medyaya uzanan
geniş bir yelpazede medya gündeme dair enformasyon vermekte,
kamuoyunun oluşmasına aracılık etmektedir. İlk gazetenin Osman-
lı İmparatorluğu’nda yayınlanmasından bu yana gerek Cumhuriyet-
tin ilk devrilerinde gerekse demokrasiye geçişten sonraki devirler-

⁵⁰ Dilek Kurban & Ceren Sözeri, *İktidarın Çarkında Medya: Türkiye’de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2012, s. 53.

⁵¹ Medyafaresi, “Tayyip Erdoğan Yine Doğan Grubu’na Yüklendi”, Erişim Tarihi: 25 Mart 2012, <http://www.medyafaresi.com/haber/11153/guncel-haddinizi-bilin-tayyip-erdogan-yine-dogan-grubuna-yuklendi.html>.

de olsun medya bu görevini yerine getirmektedir. Pek çok yeni kavram ve yeni yaşam tarzı medya aracılığıyla hem yöneticilere hem de kitlelere ulaşmaktadır. Genellikle Batı'dan yapılan aktarmalara dayanan yeni kavramsal üretimler farklı kesimler tarafından kendine göre algılanmakta ve hayata geçirilmektedir. Laiklik ilkesinin de bunlardan birisi olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda, bir taraftan yürütme erkinin karar alıcı kimliğiyle gerçekleştirdiği çalışmalar, diğer taraftan toplumdaki farklı kesimlerin ve güç merkezlerinin itirazları güncel tartışmaların dinamikliğini ve bazen de dozajını yükseltmektedir. Laikliğin merkezinde yer aldığı böylesi dozajı yüksek tartışmalar yakın tarihimizin de gündem belirleyicileri arasındadır. Bu süreçte bazı yayın organları ile siyasi iktidarlar arasında görüş farklılıkları oluşmakta, belirli tartışma konuları söz konusu olduğunda bu görüş ayrılığı süreklilik göstermektedir.

Bu çalışmada incelendiği şekliyle Hürriyet Gazetesi'nin Aydın Doğan dönemindeki laiklik algısı ve genel yayın politikasındaki yansımaları, paralel dönemlerdeki siyasi iktidarların algılarıyla genellikle tezat oluşturmaktadır. REFAHYOL Hükümeti döneminde başlayan bu tezatlık AK Parti Hükümetleri döneminde de devam etmiş, laiklik söz konusu olduğunda Hürriyet'in durduğu yer Hükümetin karşısında bir yer olmuştur. Böyle zamanlarda Hükümetin karşısında yer alan ve genellikle hem 28 Şubat sürecinde hem de 27 Nisan sürecinde görüldüğü gibi askeri unsurlar ile Hürriyet aynı karede durmaktadır. Türbanın üniversitelerde serbest bırakılmasına yönelik çalışmalarda da Hürriyet gazetesi siyasi iktidarın karşısında duran bir yayının çizgisi izleyerek, laiklik konusunda genellikle mevcut sağ-muhafazakar hükümetlerle zıt kutuplarda yer almaktadır. Gerek laikliğin genel analizi yapılırken gerekse ülkemizdeki laiklik algısı üzerinde durulurken değinildiği gibi iki tür laiklik tanımı yapılmaktadır. Fransız kökenli militan laiklik ile Anglosakson kökenli özgürlükçü sekülerizm temelinde uygulama noktasında farklı çıktılarını barındırmaktadır. Genel bir yaklaşımla ifade etmek gerekirse; Hürriyet'in karşı çıktığı uygulamalar veya bu dönemdeki siyasi iktidarların fiiliyata geçirmeye çalıştığı konular iki laiklik arasındaki temel tartışma alanına denk düşmektedir. Buradaki

örneklere göre Hürriyet Gazetesi, Aydın Doğan döneminde daha çok Fransız tarzı militan laiklik ilkesine yakın durmakta ve bu yönüyle de laikliğin Türkiye'ye giriş kapılarından birisi olmaya devam etmektedir

Kaynaklar

- Alemdar, Korkmaz, *Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar*, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1999.
- Amiral Gemisi'nin Seyir Defteri 1948-1998*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1998.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Bora, Tanıl, "2002 Seçimi ve Siyasi Güzergah Problemleri", *Birikim*, 163-164, 2002.
- Çölaşan, Emin, "Sakız Alındı", *Hürriyet Gazetesi*, 11 Kasım 2005.
- Çölaşan, Emin, *Unutulmayan Söyleşiler Tarihe Düşülen Notlar: 40 Yıllık Tecrübesiyle Erol Simavi Konuşuyor*, İstanbul: Doğan Kitap, 2006.
- Davison, Andrew, *Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik: Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2002.
- Demir, Anıl, *28 Şubat'tan 27 Nisan'a Ordu-Siyaset İlişkisi: Hürriyet Gazetesi İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Duman, M. Zeki, "Türkiye'de Laiklik Sorununun Siyasal Temelleri", *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 2010.
- Eksi, Oktay, "Türban Bitti", *Hürriyet Gazetesi*, 11 Kasım 2005.
- Erdoğan, İrfan & Korkmaz Alemdar, *Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*, Ankara: Erk Yayınları, 2005.
- Gökman, Muzaffer, *Sedat Simavi: Yaşamı ve Eserleri*, İstanbul: Apa Ofset, 1970.
- Gözaydın, İftar, "Cumhuriyet ve Dinin Düzenlenmesi", Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2013, <http://www.altust.org/2012/08/cumhuriyet-ve-dinin-duzenlenmesi>.

- Güvenç, Murat & Hasan Kirmanoğlu, “Siyasetin Ana Dinamiği Yerellik”, röp. Fahrettin Altun, *Anlayış*, 77, 2009.
- Ilıcak, Nazlı, “Cumhuriyet Mitingi”, *Sabah Gazetesi*, 19 Mayıs 2009.
- Kahraman, Mehmet, “Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye'de Laiklik”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2008.
- Kaplan, Yusuf, “TRT Türk Devrimi”, *Yeni Şafak Gazetesi*, 20 Aralık 2010.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Afa Yayınları, 1996.
- Kaya, Raşit, “Medya, Toplum, Siyaset”, *Medya Gücü ve Demokratik Kurumlar*, ed. Korkmaz Alemdar, İstanbul: Afa Yayıncılık, 1999.
- Kaylan, Muammer, *Kemalistler. İslamcı Hareket ve Laik Türkiye'nin Geleceği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2006.
- Kepel, Gilles, *Tanrının İntikamı: Din Dünyayı Yeniden Fethediyor*, çev. Selma Kırmız, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, “Laiklik ya da Bu Dünyada Yaşayabilmek” *Cogito*, 1, 1994.
- Kurban, Dilek & Ceren Sözeri, *İktidarın Çarkında Medya: Türkiye'de Medya Bağımsızlığı ve Özgürlüğü Önündeki Siyasi, Yasal ve Ekonomik Engeller*, İstanbul: TESEV Yayınları, 2012.
- Kuru, Ahmet T., *Pasif ve Dışlayıcı Laiklik: ABD, Fransa ve Türkiye*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Mazıcı, Nurşen, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Atatürk Yolu*, 18, 1996.
- Narlı, Nilüfer, “Türkiye'de Laikliğin Konumu”, *Cogito*, 1, 1994.
- Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, İstanbul: Der Yayınları, 1997.
- Ozankaya, Özer, *Atatürk ve Laiklik*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.
- Öktem, Niyazi, “Dinler ve Laiklik”, *Cogito*, 1, 1994.
- Özkır, Yusuf, *Hürriyet Gazetesi 1948-2012: Kurumsal Kimlik, Mülkiyet Sahipliği ve Genel Yayın Politikası*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara

- Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Özkök, Ertuğrul, “Cumhuriyet’in 11 Eylül’ü”, *Hürriyet Gazetesi*, 18 Mayıs 2006.
- Özkök, Ertuğrul, “Durumdan Vazife Çıkarıyorum”, *Hürriyet Gazetesi*, 29 Nisan 2007.
- Özkök, Ertuğrul, “Meğır O Cümle Ciddiyimş”, *Hürriyet Gazetesi*, 13 Şubat 2008.
- Özsoy, Osman, “Kamuoyunun Medya Aracılığıyla Kontrolü Çerçevesinde 19. Yüzyılda Medya Siyaset İlişkilerine Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 23, 2005.
- SETA, *SETA Analiz: 2011’de Türkiye*, Ankara: SETA, 2011.
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Türenç, Tufan, “Halkımız Doğruyu Dinlemedi”, *Hürriyet Gazetesi*, 11 Şubat 2008.
- Wikipedia, “27 Nisan E-Muhtırası”, Erişim Tarihi: 28 Haziran 2013, http://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Dosya:27_Nisan_Muht%C4%B1ras%C4%B1.jpg&filetimestamp=20080831193724&.
- Zaman Avrupa, “Anayasa Mahkemesi AK Parti’yi Kapatmayı Reddetti”, Erişim Tarihi: 30 Haziran 2013, http://euro.zaman.com.tr/euro/newsDetail_getNewsById.action?newsId=38090.
- Zincirkıran, Necati, *Hürriyet ve Simavi İmparatorluğu*, İstanbul: Gençlik Yayınları, 1994.
- Zürcher, Erik Jan, *Modern Türkiye’nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.